

Gereben Ferenc

Olvasáskultúránkról – szociológiai nézőpontból

Szép, de nehéz feladatot kaptam, amikor arra kértek fel, hogy olvasáskultúránk aktuális állapotáról beszéljek. Meglehetősen furcsa lelkiállapotban látom el ezt a feladatot, rövidesen kiderül, hogy miért. Úgy gondolom, hogy témánk alcímet is érdemelne. Ha már a tanácskozás első felében arról esett szó, hogy hol a jelentés mostanában, akkor most ideje feltennünk a kérdést, hogy hol az olvasó mostanában? És továbbmenve, talán úgy is lehetne parafrázálni a problematikát, hogy hol az irodalom mostanában, vagy úgy, hogy hol az irodalomolvasó mostanában?

Személyemben az olvasáskutató, a művelődésszociológus kapott most szót, és aspektusom is a szociológusé lesz. Ugyanakkor nagyon tanulságosnak tartom mindazt, amit a tanácskozás délelőttjén hallhattam a befogadás esztétikai megközelítéséről. A szociológia, amikor a befogadás problematikáját vizsgálja, olyanfajta elméleti feltevésekből próbál kiindulni, mint amilyenekről a professzor uraktól hallottunk délelőtt. De amikor ezeket az elméleti tételeket, ahogy a szociológia mondja, operacionálizálni (vagyis mérhetővé tenni) akarja, akkor nagy bajban van, mert a kérdőíves vagy mélyinterjú technikája nem tudja lefedni az irodalomelmélet gondolati differenciáltságát.

De illő most már rátérnem a „Hol az olvasó mostanában?” kérdés megválaszolására. Az itt jelenlévő Nagy Attila barátommal együtt immár évtizedek óta próbáljuk nyomon követni azt, hogy mi történik Magyarországon az olvasó és az olvasás háza táján. Mind ezt szociológiai módszerekkel tesszük. Van bizonyos longitudinális képünk az olvasás és az olvasó helyzetéről: arról, hogy mennyire olvasnak az emberek, kik nem olvasnak, és kik olvasnak és ha már olvasókról van szó, akkor mit olvasnak. És itt egy fontos kérdésbe ütközünk: szabad-e elemezni, minősíteni a társadalom olvasói arculatát, vagyis ízlését szabad-e összevetni egy szakértő értelmiségi réteg értéknormájával, vagy meg kell elégedni a pusztá regisztrálással, mondván: minden olvasmány jó és értékes, ha olvasója annak gondolja. Bevallom, mi olyan műhelyhez tartoztunk, amely az előző elgondolást tette magáévá (vagyis nem volt mindegy számunkra, hogy valaki a Romana füzetregényt vagy a Romeo és Júliát kedveli), még ha tisztában is vagyunk „objektív” külső mércénk és megközelítésünk fogyatékságaival.

Értékszociológiai vizsgálatok azt bizonyítják (ezek is már évtizedes, sőt több évtizedes múltra tekinthetnek vissza Magyarországon), hogy az úgynevezett fontos dolgok rangsorában (amelyet értékrendnek is szoktunk tudományosanabban nevezni) az irodalom, a művészet és általában az olvasás egyre jobban háttérbe szorul. Az utóbbi tény az időmérleg vizsgálatok is kimutatják.

Mindezek után hadd próbáljak részleges választ adni arra a kérdésre, hogy mit „ér” az olvasás, az olvasó ember korunk társadalmában. Két, e témába vágó empirikus eredményt szeretnék megosztani Önökkel. Az egyik az értékek világával való egybevetés eredménye. Az olvasói magatartások különböző aktivitási és minőségi szintjein megvizsgáltuk a különböző értékekhez való kötődéseket. Azt néztük, milyen értékeket preferálnak a nem olvasók, az alig olvasók, az aktív olvasók, a pusztán szórakoztatói attitűddel

olvasók, illetve az értékesebb műveket is kedvelő olvasók. Azt tapasztaltuk, hogy az aktív és a jó olvasói teljesítményekre képesek felnőttek (elnézést: tudom, hogy ezek a fogalmak, ha több időnk lenne, igazából mind részletes magyarázatot igényelnének), tehát az aktív és jó színvonalú könyveknek elkötelezett olvasók három főbb értéknyalábbal állnak különösen erős kapcsolatban. A harmonikus személyiség értékei – ez az első csoport. A második a kreativitás-értékek, és itt mindjárt visszautalhatunk a délelőtti, a befogadás kreativitását emlegető eszmefuttatásokra. És a harmadik csoportot a nyitottság-értékek jelentik. Nyitottság a kultúra világára, általában a színes emberi világra, és különösen és kiemelten: nyitottság embertársainkra. Toleranciának is szoktuk nevezni ezt a magatartást és attitűdöt. Mindebből számomra az következik, hogy az olvasás empirikusan is igazolható módon a közösség szempontjából is fontos és hasznos dolog, mert az imént említett értékek nagyon fontos, hasznos, mondhatni nélkülözhetetlen építőkövei a társadalom értékvilágának.

A másik résztapasztalatunk az olvasásnak az identitást erősítő, illetve identitást őrző szerepével kapcsolatos. Ezt a tapasztalatot úgy szereztük, hogy az értékekhez hasonlóan vizsgálat tárgyává tettük a különböző identitástípusokat is. Itt a közösségi identitásra helyezném a hangsúlyt, mert a mi vizsgálatunk elsősorban a társadalmi, a nemzeti identitás kérdéskörére terjedt ki. Azt tapasztaltuk, hogy a töredezett, hiányos, be nem vallott, elutasított vagy teljesen negatív identitásnak általában egy nem vagy alig olvasó és pusztán fogyasztói-szórakozói beállítottságú magatartás felelt meg. (Persze nem százszázalékosan, hanem csak tendenciaszerűen.) Másfelől pedig az az identitástípus, amely ápolja és őrzi gyökereit, és nemcsak érzelmi alapon, hanem bizonyos etikai tudatossággal éli meg a maga identitását (ezt mi cselekvő-vállaló identitásnak neveztük), szóval ez az identitástípus a legszínvonalasabb olvasási teljesítményekkel járt együtt tendenciaszerűen. Vagyis az olvasásnak és azon belül az irodalom olvasásának van egy nagyon fontos, identitást erősítő funkciója is. Ez a kapcsolat persze nem csak úgy képzelhető el, hogy ha az

Az úgynevezett régebbi keletkezésű irodalom egyre inkább elveszíti a vonzerejét, és a legfrissebb keletű kiadványok kezdik elözönlíteni a terepet. A nemzetek versenyében a magyar szerzőjű olvasmányok aránya évtizedek óta, de főleg az utóbbi években erősen csökkent. És mi ugyan az Európai Unióba igyekszünk, de olvasáskultúránk vizuális kultúránk nyomdokain haladva erősen amerikanizálódik: az amerikai szerzők aránya ugyanis erősen megnőtt, és immár a magyar szerzőjű olvasmányok után a második helyen áll.

ember olvas, akkor gyorsabban és hatékonyabban épül ki az identitástudata (nyilván így is, főleg fiatalabb korban), hanem úgy is, hogy (főleg idősebb korban) ha már kialakult az embernek egyfajta identitása, akkor az olvasmányait és kultúráját is egyre inkább ehhez igazítja. Úgy gondolom, hogy korántsem szabad lebecsülnünk az irodalomnak az identitástudathoz való szoros kötődését. Talán nem véletlen, hogy Pataki Ferenc, aki az identitás témájának élenjáró kutatója ma Magyarországon, az utóbbi években nagy intenzitással vizsgálja az identitásnak a narratívumokkal való szerinte nagyon termékeny kapcsolatát. A Kárpát-medencei magyarság túlnyomó többsége nagyon fontos irodalmi és olvasási funkciónak tekinti identitása „karbantartását”, és ezért (is) a határon túli magyarság a hazai lakosságnál sokkal intenzívebben folyamodik az irodalomhoz és az olvasáshoz.

Gondolom, sikerült meggyőzőnöm Önöket arról, amit már úgy is tudtak, nevezetesen, hogy az olvasás fontos dolog. És hogy ha az olvasás ügye egy társadalomban háttérbe szorul, akkor azok az értékek is veszélybe kerülnek, amelyeket az olvasás magához köt (tehát az identitás, a nyitottság, a kreativitás és a többiek). Vagyis a társadalom abban érdekel, hogy minél több olvasó, jót és jól olvasó tagja legyen. Bár ez közhely, de egzakt,

empirikus fedezettel rendelkező közhely. Tehát amikor egy ország társadalmá kezd búcsút mondani korábbi olvasási szokásainak, sőt magának az olvasásnak, akkor komoly értékvesztési helyzet állhat elő.

Főntebb azt mondtam Önöknek, hogy nagyon furcsa lelkiállapotban vagyok. Ennek oka az, hogy a napokban kaptam meg azokat az adatokat, amelyeket egy friss, múlt év végén befejezett országos, reprezentatív vizsgálat hozott felszínre. Ennek a vizsgálatnak, hasonlóan korábbi felméréseinkhez, egyik fő témaköre az olvasáskultúra volt. Némi keserűség fog el, mert olyan mértékű romlás érzékelhető a magyarországi olvasáskultúrában, hogy nagyon nehéz erről tudományos objektivitással beszélni. Másrészt pedig a töprengés állapotában vagyok, mert ilyenkor a kutatónak első menetben mindig a saját módszereiben kell keresnie a hibát, hogy hátha valamit elvett. Bár az eredmények még ellenőrzés alatt állnak, azt meg kell jegyezmem, hogy a visszaesés sajnos ténynek tekinthető. Azon lehet csak vitatkozni, hogy az olvasók aránya Magyarországon tíz vagy tizenöt százalékkal csökkent-e. (Olyan még nem volt az utóbbi fél évszázadban, hogy a könyvolvasók aránya csökkent volna, csak olyan, hogy az olvasás gyakorisága csökkent.) A jelek szerint az a fajta és gyakoriságú könyvolvasás, amit mi a huszadik században könyvolvasói magatartásnak neveztünk, s amely elsősorban egyes könyvek (főképp szépirodalom) végigolvasásából állt, egyre inkább muzeális, avitt tevékenységnek tűnik. Tehát ez a fajta kép, amely az említett friss felmérésből kiolvasható, még egyszer mondom: elsomorító.

Töprengésem másik összetevője, hogy ha mindez igaz, és a hagyományos értelemben vett olvasáskultúrában ilyen nagy mértékű a romlás, akkor mi lehet mindennek az oka? Nyilván a szóban forgó kutatás, ha majd túl leszünk az alapadatok, keresztátlák stb. elemzésén, segít a válaszadásban. Mostanában a számítógépet szokták az olvasás elsődleges riválisának tartani. Mi most azt tapasztaltuk, hogy a felnőtt népesség kb. 23 százaléka használ különböző okokból számítógépet. De például internet, vagy e-mail-kapcsolatot 8–8 százalék szokott létesíteni számítógép révén. Tehát, hogy így mondjam, az internetező, a számítógépet információszerezésre (és nem csak játékra, nem csak munkára) használó népesség aránya egyelőre még nagyon alacsony. (De napról napra növekszik, ezt hozzá kell tenni.) Önmagában a számítógép tehát nem lehet oka az olvasás visszaesésének. Sőt! Olyan eredmények vannak kirajzolódóban, hogy főleg épp az olvasáskultúrában élen járók, vagy legalábbis jó közepes szintet produkálók köréből kerülnek ki a számítógép-használók és az internetezők. Az okokat tehát tovább kell nyomozni. A televízióról azt hittük, hogy már kiadta olvasásra kedvezőtlen mérgeit. De az új magyar (és a régebbi külföldi) kereskedelmi csatornák révén új mérgek látszanak szétszórógni. (Elnézést a túlzó metaforáért.) Saját vizsgálataim adataiból hadd idézzek néhányat: A „keveset” és „nagyon keveset” tévézők aránya (most hadd ne mondjam el a kritériumait az egyes kategóriáknak) 15 évvel ezelőtti reprezentatív vizsgálatunkban 17 százalék volt. Ez most 3 százalékra csökkent. És a régebben „nagyon sokat” tévézők 18 százalékos aránya (ez naponta átlagosan legalább 3 órás tévézést jelentett) manapság többségi: 55 százalékot jellemző magatartássá vált. Jelentős mértékű a televíziózás minőségi visszaesése is. (A mérés módszerére most nincs módom kitérni.) Világosan kitűnik, hogy a televíziós társadalom problémája nem a hátunk mögött, hanem még előttünk áll. A televízió mellett a zenei és a filmkultúra befogadási oldalán ugyancsak erős értékvesztési tendencia tapasztalható. Az okok keresését tovább kell folytatni, ezt tesszük mi is kutatásunk előrehaladása során. Valószínűleg a társadalmi értékrend további változásainak feltárása sokat hozzátesz majd a kulturális változások megértéséhez.

Beszélhetnénk arról is, hogyan esett vissza a napilapolvasók és a hetilapolvasók aránya. A könyvolvasók pedig a hatvanas évektől folyamatosan 60–65 százalékosnak tapasztalt arányszáma körülbelül a felnőtt népesség felére csökkent. (Azokról van szó, akik egy évben legalább egy könyvet elolvasnak, vagyis azt végig is olvassák.) Valószínűleg az ilyenfajta kritériumok idejémtúlttá válnak lassan, és egyre inkább a beleolvasásról és

a magazinok, füzetregények, képregények, sőt videofilmek „olvasásáról” kell majd beszélnünk. És ami a könyvtárhasználatot illeti: a beiratkozott könyvtári tagok aránya a felnőtt népességen belül az 1985-ös 18 százalékról 12 százalékra esett vissza. A jelek szerint a könyvtárhasználati szokások is változóban vannak: a kölcsönzésről (amely beiratkozást igényel) áthangolódnak más (helyben olvasás, információkérés stb.) szolgáltatások igénybevételére. Kiegészítésként megjegyezzük, hogy az évi könyvvásárlók aránya is jelentősen (60 körüli arányszámról 40 körüli arányra) csökkent.

A „Mit olvasunk?” kérdés megválaszolása során már nagy meglepetések nem érhetnek minket. Legutóbb az 1996-os MTA vizsgálat ezirányú tapasztalatait Nagy Attila publikálta. És ott vannak az OSZK korábbi, hetvenes és nyolcvanas években végzett (representatív) vizsgálatainak eredményei, sőt a KSH és a könyvszakma jövőtáblából már 1962 és 1964 óta vannak részletes olvasási adataink. Immár csaknem négy évtized olvasmány- és szerzőlistái alapján kísérhetjük végig az olvasói érdeklődés alakulását, vagyis azt a kommercializálódási és prakticzálódási folyamatot, amely a hatvanas évek végétől egyre markánsabban jelentkezett, és amely a kilencvenes években felerősödött. Ennek legfrissebb eredményeként álljon itt a 2000. őszén regisztrált, a legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzőit felvonultató lista, amelynek élén *Danielle Steel*, *Robin Cook* és *Lőrincz L. László* áll. Negyedikként múltbéli emlékként *Jókai Mór* következik, majd utána sorban *Moldova György*, *W. Smith*, *Vavyan Fable*, *Courts-Mahler* (Hedvig asszony ismét visszatért!), *Dallos Sándor*, *B. Delinkszky*, *Clair Kenneth* és *Zilahy Lajos*. És az élmezőny végén, a mintegy 500 könyvolvasóból 4 fő *Móricz Zsigmond*ot is megemlíttette mint legutóbbi olvasmánya szerzőjét.

S a „legkedvesebb” (de általában jelenleg nem nagyon olvasott) írók listája már több régi, 19. századbeli elemet őriz. A Kárpát-medencei magyarok legkedveltebb és legemlékezetesebb olvasmánya azonban változatlanul a száz éves „Egri csillagok”. Ez nem változott a korábbi helyzethez képest. Az más kérdés, hogy hány embernek köszönheti első helyét, mert ez a szám csökkent, és kérdés az is, hogy ezek az „olvasmányélmények” valóban olvasásból (és mikori olvasásból) származnak-e.

Vajon mit tudunk az olvasmányszerkezet (az olvasmányanyag összetételének) változásairól kiolvasni? Azt, hogy az úgynevezett régebbi keletkezésű irodalom egyre inkább elveszíti a vonzerejét, és a legfrissebb keletű kiadványok kezdik előzönlenni a terepet. A nemzetek versenyében a magyar szerzőjű olvasmányok aránya évtizedek óta, de főleg az utóbbi években erősen csökkent. És mi ugyan az Európai Unióba igyekszünk, de olvasáskultúránk vizuális kultúránk nyomdokain haladva erősen amerikanizálódik: az amerikai szerzők aránya ugyanis erősen megnőtt, és immár a magyar szerzőjű olvasmányok után a második helyen áll. (És meg kell mondani, hogy az amerikai irodalmat már nem *Faulkner* és nem is a már szinte teljesen elfelejtett *Hemingway* képviseli, hanem *Robin Cook* és társai.) Ami az egyes műfajok, olvasmánytípusok népszerűségét illeti, leáldozott a klasszikusok népszerűsége. És nem az értékes modern irodalom vette át a helyét, hanem a lektúrának, bestsellernek mondott szórakoztató irodalom. És az ismeretközlő művek, amelyek egyfelől az olvasói érdeklődés prakticzálódását és racionalizálódását, szélesebb körű tájékozódását jelzik, másrészt pedig csupán azt, hogy az olvasóknak most már másfajta mesékre van szükségük: nem olyanokra, amelyeket művészileg (vagy kvázi-művészileg) formálnak meg, hanem olyanokra, amelyek úgymond a legújabb tudományos eredményeket közvetítik, de amelyek valójában sok esetben a divatos áltudományok tömegtermékei csupán.

Úgy tűnik tehát: az olvasáskultúrában is vége van a 20. századnak. Az olvasási szokásaink terén is lezárult egy korszak, amelyet most kezdünk igazán megismerni, miután többé-kevésbé végetért. És eljött egy új korszak, amelyiknek embere már vagy nem olvas, vagy nem úgy olvas és nem azt olvassa, mint mi, a 20. század gyermekei. Ezt az új korszakot, amely most kibontakozóban van, még nem ismerjük, nem is ismerhetjük igazán. De nem mondhatunk le arról, hogy minél előbb és minél objektívebben nekilássunk megismerésének.